O‘ZBEK XALQ CHOLG‘ULARI TARIXIDAN

Ibodov O‘ktam Rasulovich
Buxoro davlat universiteti Tasviriy san`at
musiqa ijrochiligi kafedrasi katta o‘qituvchisi
https://doi.org/10.5281/zenodo.21759809

Annotatsiya. Ancha yillar mobaynida ta’lim usuliyoti shakllandi. Xalq cholg‘ularini qayta ta’mirlash va takomillashtirish natijasida tovush hosil qilishning texnik usullari, yangi ijrochilik ko‘nikmalari ishlab chiqildi.Cholg‘uda ijroning eshitish uslubidan nota yordamida ijro uslubiga o‘tilishi o‘quv repertuari ustida ko‘p ishlashga, xalq cholg‘ularida ijro maktablarini tashkil qilishga olib keldi. Xalq cholg‘u ijrochilariga ta’lim berishning usuliy va didaktik asoslarini ishlab chiqish xuddi shu yo‘nalishda olib borildi. O‘tgan yillar mobaynida O‘zbekiston davlat konservatoriyasi xalq cholg‘ulari kafedrasi professor-o‘qituvchilari tomonidan bir qator fundamental darsliklar, o‘quv qo‘llanmalar, to‘plamlar chop ettirildi.
Tayanch iboralar: Kapelmeyster, etnograf, modernizatsiya, Cholg‘ushunoslik, darslik, o‘quv qo‘llanma, psixologiya, pedagogika, zarbli cholg‘ular, ritm.

O‘zbek xalq cholg‘ularining tarixi qadimdan o‘rganilib kelinadi. IX-XVII asrlarda yashab o‘tgan O‘rta Osiyo olimlarining risolalarida musiqiy cholg‘ularning tavsifini, mashhur musiqachilar nomini, mashhur musiqiy asarlar nomini uchratish mumkin.

O‘zbek an’anaviy musiqasini yig‘ish va o‘rganish XIX asrning 70-yillaridan boshlab keng miqyosda olib borila boshladi. Bu ishlarni asosan harbiy kapelmeysterlar olib borishgan. Ular orkestrda ishlash bilan birga, etnografik faoliyat bilan ham shug‘ullanishgan. Birinchi navbatda, bular A.Eyxgorn va F.Leysiklardir. Xususan, A.Eyxgorn turli guruhlarga kiruvchi 36 ta xalq cholg‘usidan iborat katalogni tuzgan. Xalq cholg‘ularini yig‘ish va o‘rganish bo‘yicha olib borilgan ishlarda mashhur kompozitor, etnograf va pedagog V.A.Uspenskiy chuqur iz qoldirgan. Uning faol ishtiroki va harakati natijasida 1919-yili Toshkentda musiqiy-etnografik bo‘lim ochiladi va u bu bo‘limga rahbarlik qiladi. Bu bo‘lim olib borgan ishlardan biri xalq cholg‘ulari kolleksiyasini yig‘ish va ularning ijrochilik imkoniyatlarini o‘rganish bo‘ldi.

O‘zbek musiqasini o‘rganish tarixida keng ko‘lamdagi olim, iste’dodli folklorchi, pedagog V.M.Belyayevning xizmatlari ham kattadir. V.A.Uspenskiyning Turkmanistonda (1925-1926) o‘tkazilgan ekspeditsiyasi materiallari V.M.Belyayevning Sharq musiqa madaniyatini o‘rganishi uchun katta turtki bo‘ldi. Musiqa nazariyasini o‘rganishda V.M.Belyayev Sharq olimlarining musiqa haqidagi risolalarining ahamiyatini alohida ta’kidlab o‘tadi. Uning o‘zbek xalq cholg‘ulari rivoji tarixi bo‘limida olib borgan izlanishlari, ularni sinflashtirish va o‘lchash ishlari katta qiziqish uyg‘otadi.

1933 - yili Moskvada V.M.Belyayevning “O‘zbekiston musiqiy cholg‘ulari” nomli kitobi nashr qilinadi. Unda 50 dan ortiq cholg‘uning tavsifi berilgan. Kitobda birinchi marta o‘zbek xalq cholg‘ulari ilmiy darajada tasniflangan.

An’anaviy musiqa cholg‘ularini o‘rganish va ularda ijro etishni o‘rgatish masalalari bo‘yicha izlanishlarni F.M.Karomatov, cholg‘ularni qayta ta’mirlash va modernizatsiya qilish borasidagi izlanishlarni esa A.I.Petrosyans olib bordi. A.I.Petrosyans “Cholg‘ushunoslik” kitobida xalq cholg‘ularining asosiy guruhlarini, sinflashtirishni ilmiy asoslab bergan. Bu guruhlar oilalarini yaratib, ularning tuzilishini, texnik va badiiy imkoniyatlarini tavsiflab berdi. Shu bilan bir qatorda, ularni samarali qo‘llash uchun amaliy maslahatlar ham berilgan.

Ancha yillar mobaynida ta’lim usuliyoti shakllandi. Xalq cholg‘ularini qayta ta’mirlash va takomillashtirish natijasida tovush hosil qilishning texnik usullari, yangi ijrochilik ko‘nikmalari ishlab chiqildi.Cholg‘uda ijroning eshitish uslubidan nota yordamida ijro uslubiga

o‘tilishi o‘quv repertuari ustida ko‘p ishlashga, xalq cholg‘ularida ijro maktablarini tashkil qilishga olib keldi. Xalq cholg‘u ijrochilariga ta’lim berishning usuliy va didaktik asoslarini ishlab chiqish xuddi shu yo‘nalishda olib borildi. O‘tgan yillar mobaynida O‘zbekiston davlat konservatoriyasi xalq cholg‘ulari kafedrasi professor-o‘qituvchilari tomonidan bir qator fundamental darsliklar, o‘quv qo‘llanmalar, to‘plamlar chop ettirildi.

Xalq cholg‘ularida ijrochilik maktablari paydo bo‘ldi. Shu bilan birga, xalq cholg‘ulari orkestrini tashkil qilish va ishlash bo‘yicha o‘quv-qo‘llanmalar yozildi. Shunday qilib, xalq cholg‘ulari yo‘nalishi bo‘yicha musiqiy ta’limning boshlang‘ich bo‘g‘ini uchun ta’lim asoslari shakllandi.

Har qanday talaba butun o‘quv yili mobaynida yetarli miqdorda keng umumta’lim va kasbiy bilimlarga ega bo‘lishi kerak. Chunki hammamizga ma’lumki, ko‘pgina bitiruvchilarimiz o‘z hayotlarini pedagogik faoliyat bilan bog‘laydi. Bu esa psixologiya, pedagogika, usuliyot bo‘yicha yaxshi tayyorgarlikni, keng dunyoqarashga ega bo‘lishni talab etadi. Ammo shu paytgacha pedagogika tamoyillariga asoslangan, ta’limning o‘ziga xosligini ochib beruvchi, ijrochilik madaniyati yutuqlarini ifodalagan umumiy va shaxsiy usullar ishlab chiqilmagan.

Xalq cholg‘u asboblari, ma’lumotlarga qaraganda juda qadim zamonlarda, eramizdan avvalgi XIII ming yillikda paydo bo‘lgan, deb taxmin qilinadi. Cholg‘ulardan dastlab urma zarbli cholg‘ular paydo bo‘lgan, chunki eng qadimgi mehnat qo‘shiqlari, ovga chiqishlar usul (ritm) tuzilish jihatidan bevosita bir-biriga bog‘liq bo‘lgan. Keyinchalik shovqinli musiqa asboblari paydo bo‘ldi. Ijrochilar qarsak chalib, usul (ritm) ni ta’kidladilar, shovqinli cholg‘ular ta’sirini kuchaytirdilar. Keyinroq xalq ustalari tomonidan qamish va bambuk poyasidan surnay, hushtak, yana bir oz o‘tgach esa nay, naysimon hushtaklar, shiqildoqlar, chiltor (arfa) yasaldi. O‘sha paytdagi nay cholg‘u asboblari hozirgi zamon zamonaviy ko‘p teshikli naylardan bir oz farq qilgan.

Vaqt o‘tib, ushbu cholg‘ular takomillashib, ko‘p yillik naylar yuzaga keldi, so‘ngra torli mizrobli va torli-kamonchali musiqa cholg‘ulari paydo bo‘la boshladi. Ulardan saroy a’yonlarining marosimlarida, harbiy yurishlarida foydalanilgan.

Qadimgi Sharq madaniyati quchog‘ida o‘zbek xalq cholg‘u asboblari shakllandi. Ular ko‘p asrlik taraqqiyot davomida o‘ziga xos xususiyatlarini, tovush tusini saqlab qoldi. O‘ziga xos tuzilishi tufayli nay, surnay, tanbur, dutor, rubob, g‘ijjak, qo‘bizlar an’anaviy shakllarda bizgacha yetib keldi.

Eramizdan avvalgi III asr o‘rtalarida O‘rta Osiyoning g‘arbiy viloyatlarida Parfiyon(a), Sharqda esa Grek-Baqtriya davlatlari tashkil topdi. Eramizning I asrida O‘rta Osiyoning janubiy qismida qudratli Ko‘shon shohligi tashkil topdi. Mahalliy Kushon sulolasi ostida bir qancha davlatlar birlashdi, buning natijasi o‘laroq shaharlar yuksaldi, madaniyat gullab yashnadi, yangi-yangi musiqa cholg‘ularining yaratilishiga shart-sharoit yuzaga keldi. Quldorlik jamiyati O‘rta Osiyo xalqlari madaniyati rivojida muhim bosqich bo‘ldi. Xalq musiqasi yanada yuksalishi bilan birga cholg‘u asboblar ham takomillashdi.

1930-1940-yillarida olib borilgan arxeologik ekspeditsiyalar (S.L.Tolstov, V.A.Vyatkin, M.V.Masson va boshqalar rahbarligida) natijasida O‘rta Osiyo madaniyatini, shu jumladan xalq cholg‘ularini o‘rganishda qimmatli ma’lumotlarga ega bo‘lindi. Topilgan madaniy yodgorliklar: nay rubobsimon cholg‘u, hozirgi doiraga o‘xshash do‘mbira, nog‘ora va shu singari cholg‘u asboblarini chalayotgan mashshoqlar tasvirlangan. Bular Afrosiyob, Tuproqqal’a, Ayratam kabi shaharlardan topilgan sopol idishlardagi mashshoq haykalchalardir. Ularda turli xil musiqa asboblari: Lyutnya, tanbur, rubobsimon cholg‘u, qonun, ud, rud, shemani, (musiqor) chag‘ona, chiltor, nay, burg‘u, surnay, karnay, doirasimon cholg‘ularda mashq qilinishi tasvirlangan.

Cholg‘ular jo‘rligida qo‘shiq, o‘yin va kuylar xalqning katta-katta marosimlari va oilaviy bayramlarda ijro etilgani bizga ma’lum. Bayramlar ko‘pincha yil fasllari bilan bog‘liq bo‘lgan. O‘rta Osiyoda “Navro‘z”, “Lola sayli”, “Hosil bayrami”, “Qovun sayli”, “Uzum sayli” kabi

mavsumiy bayramlar keng tarqalgan. Bunday ommaviy bayramlarni xalq cholg‘u ansambllari, xonanda va sozandalar hamda raqqosalarsiz tasavvur qilish qiyin. Bayramlarda, madaniy marosimlarda ayniqsa, karnay, surnay, doira, nog‘ora va chindavul kabi urma zarbli musiqa asboblari keng qo‘llanilgan.

Feodalizm davrida arab istilosi O‘rta Osiyo xalqlari madaniyati taraqqiyotiga sezilarli ta’sir o‘tkazdi. VII-VIII asrlarda arab xalifaligida tirik jonzotni tasvirlashni taqiqlovchi, islom dinining yoyilishi, devoriy suratlarning, shu jumladan musiqa cholg‘ulari tasvirining barham topishiga olib keldi.

IX asrga kelib Buxoro yirik madaniy markazga aylandi va ayni paytda yakka navoz, ansambl musiqachiligi va raqsni o‘z ichiga olgan vokal-cholg‘u musiqa turkumlari rivojlandi. O‘rta asr sharoitida musiqiy ixtisoslashuv, maxsus musiqa ustaxonalari paydo bo‘lishiga olib keldi. Bu yerda ustoz-shogird an’analari qaror topib rivojlandi. Musiqa cholg‘u asboblari ham shakllandi. Asboblarning yangi namunalari kashf etildi.

Sharq olimlarining nazariy qarashlari musiqa tajribasi asosida shakllangan bo‘lib, ular o‘z risolalarida musiqa cholg‘usining jamiyatda tutgan o‘rni va ahamiyati haqida atroflicha ma’lumot berganlar. Abu Nasr Muhammad Forobiyning **(873-950) “Musiqa haqida katta kitob” (“Kitob al-musiqa al-kabir”),** Abu Ali ibn Sinoning **(980-1037) “Davolash kitobi” (“Kitob um-shifo”)** qomusidagi **“Musiqa haqida risola”**, al-Xorazmiyning X asr **“Bilimlar kaliti”**, Safiuddin Urmaviyning **(1216-1294) “Oliyjanoblik haqida kitob”** yoki **“Sharafiy kitobi”**, Abdurahmon Jomiyning **(1414-1492) “Musiqa haqida risola”** kitoblarida musiqa ijrochiligi va xalq cholg‘u asboblari haqida muhim ma’lumotlar berilgan.

Safiuddin Urmaviy iste’dodli ud cholg‘uchisi Urmiya shahrida tug‘ilgan (Ozarbayjonlik) mashhur xonanda, uning eng katta yutug‘i **“Modius”** ladning mukammal yo‘nalishlarini ishlab chiqqanligidir. Ibn Zaylning VI asr “Musiqa haqida to‘liq kitobi” va **“Kitob ul-kabi fil musiqiy”** uning musiqa ilmidagi yagona va bebaho kitobdir. U yangi usulni, musiqada ladlarni harflar bilan ifodalash usulini ishlab chiqdi. Abduqodir Marog‘iy XV asr, Ozarbayjonning Marog‘ shahrida tug‘ilgan bo‘lsa-da, hayotining ikkinchi yarmi Amir Temur saroyida Samarqandda o‘tgan va Hirotda vafot etgan. **“Musiqa ilmda ohanglar to‘plami”** (Jami al-alhon fi-ilm al-musiqiy) risolasida musiqa haqidagi ta’limotni kamoncha, yetti torli g‘ijjak kabi bir turdagi musiqa cholg‘ulari borligi haqidagi ma’lumotlar bilan boyitdi.

ADABIYOTLAR:

1. Уктам Расулович Ибодов НЕУСТОЙЧИВЫЕ ПЕРИОДЫ В МУЗЫКЕ // Scientific progress. 2021. №4. URL: https://cyberleninka.ru/article/n/neustoychivye-periody-v-muzyke (дата обращения: 26.10.2023).
2. Уктам Расулович Ибодов ПРИМЕНЕНИЯ ОБНАРУЖЕННЫХ СРЕДСТВ И МЕТОДОВ ПО СФЕРЕ МУЗЫКИ // Scientific progress. 2021. №4. URL: https://cyberleninka.ru/article/n/primeneniya-obnaruzhennyh-sredstv-i-metodov-po-sfere-muzyki (дата обращения: 26.10.2023).
3. Ибодов, У. Р. (2021). РОЛЬ КЛАССИЧЕСКОЙ МУЗЫКИ В УРОКАХ МУЗЫКАЛЬНОЙ КУЛЬТУРЫ. Academy, (2), 68-70.
4. Ибодов, У. Р. (2021). музыкальные формы на основе индивидуальной модели композиции. Scientific progress, 2(4), 236-241.
5. Ражабов Тухтасин Ибодович, Ибодов Уктам Расулович ОБЕСПЕЧЕНИЕ НАЦИОНАЛЬНОГО НАСЛЕДИЯ В ОБУЧЕНИИ ПЕСНЯМ БУХАРСКОГО ДЕТСКОГО ФОЛЬКЛОРА НА УРОКАХ МУЗЫКИ // Вестник науки и образования. 2020. №21-2 (99). URL: https://cyberleninka.ru/article/n/obespechenie-natsionalnogo-naslediya-v-obuchenii-pesnyam-buharskogo-detskogo-folklora-na-urokah-muzyki (дата обращения: 26.10.2023).